

УДК 349.2

К.О. Попова**ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОПРАВОВОГО
СТАНОВИЩА НАУКОВО-
ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ
ЗГІДНО ЗІ СТАТУТОМ
ІМПЕРАТОРСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ 1804 Р.**

Анотація. В процесі вивчення Статуту Харківського Імператорського університету 1804 р., першого нормативно-правового акта, що регулював діяльність цього університету, було досліджено трудове становище науково-педагогічних працівників (професорсько-викладацького та керівного складу університету). В ході висвітлення процедури виникнення трудових відносин з'ясовано, що всі науково-педагогічні посади в університеті були виборними. Розкрито характерні особливості посадових обов'язків різних категорій науково-педагогічних працівників, організації їх робочого часу та часу відпочинку. Встановлено, що певні норми Статуту 1804 р. не втрачають актуальності і сьогодні та можуть бути запозичені сучасним трудовим законодавством, яке регулює професійну діяльність науково-педагогічних працівників.

Ключові слова: статут, піклувальник, ректор, декан, професор, ад'юнкт, університетська рада, університетське правління.

Аннотация. В процессе изучения Устава Харьковского Императорского университета 1804 г., первого нормативно-правового акта, регулировавшего деятельность этого университета, было исследовано трудовое положение научно-педагогических работников (профессорско-преподавательского и руководящего состава университета). В ходе освещения процедуры возникновения трудовых отношений установлено, что все научно-педагогические должности в университете были выборными. Раскрыты характерные особенности должностных обязанностей разных категорий научно-педагогических работников, организации их рабочего времени и времени отдыха. Установлено, что определенные нормы Устава 1804 г. не теряют актуальности и сегодня и могут быть заимствованы современным трудовым законодательством, которое регулирует профессиональную деятельность научно-педагогических работников.

Ключевые слова: устав, попечитель, ректор, декан, профессор, адъюнкт, университетский совет, университетское правление.

Abstract. It was found that the idea of self-government embodied in the university collegial bodies such as the University Council and the Board. In the light of the employment relationship procedures established that all scientific-pedagogical positions at the university have been elected. Revealed characteristics duties of various categories of scientific-pedagogical workers, the organization of their working time and rest time. The author came to the conclusion that most of the rules of the Charter of 1804, which fixed the position of professional scientific-pedagogical workers, based on the principles that are the basis of modern трудових position of academic staff. It was found that certain regulations of the Charter in 1804 do not lose relevance today and can be

borrowed from the modern labor legislation, which regulates the profession of scientific-pedagogical workers.

Key words: the charter, a trustee, a rector, a dean, a professor, the University Council, the University Board.

Проведення реформи вищої освіти в Україні впливає не тільки на освітній процес як такий, але й на трудові відносини в сфері освіти. У зв'язку з цим особливої значущості і актуальності набувають проблеми правового регулювання трудової діяльності науково-педагогічних працівників як ключових учасників освітніх відносин. У процесі вироблення нових підходів щодо вдосконалення механізмів правового регулювання праці зазначених працівників неодмінною умовою є проведення комплексного аналізу теоретичних і практичних проблем, вивчення міжнародно-правових джерел та іноземного досвіду. Проте ґрунтовне дослідження будь-якого правового явища буде неповним без звернення до його історичних витоків. В цьому контексті не є виключенням і правові явища, пов'язані із регулюванням праці в галузі вищої освіти, а саме – праці науково-педагогічних працівників. В контексті осмислення історичної спадщини Статут Імператорського Харківського університету 1804 р. займає провідне місце, як один із перших нормативно-правових актів, в якому містилися норми, що закріплювали правове становище науково-педагогічних працівників.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей трудово-правового становища науково-педагогічних працівників згідно з першим нормативно-правовим актом, який регулював діяльність Харківського університету в перші десятиліття з моменту його відкриття – Статуту Імператорського Харківського університету 1804 р.

Проблемам історії правового регулювання праці науково-педагогічних працівників, особливо на дореволюційному етапі його становлення, в українській науці з боку правознавців не приділялося належної уваги. Фрагментарні відомості про особливості професійної діяльності науково-педагогічних працівників в цей історичний період містять праці вчених, які досліджують історію педагогіки, переважно в контексті вивчення історії системи управління вищими навчальними закладами та діяльності органів університетського самоврядування. Серед таких вчених: Л. Зеленська [1, 2], С. Золотухіна [2], О. Кірдан [3], А. Павко [4], М. Новіков [5], Т. Перфілова [5].

Початок XIX сторіччя в імперській Росії, а разом з тим і в східних українських землях, що входили на той момент до складу імперії, був ознаменований створенням університетської системи освіти. Маніфестом від 8 вересня 1802 р. проголошувалося про створення восьми міністерств, у тому числі й Міністерства народної освіти, призначенням якого було «виховання юнацтва й поширення наук» [6 с. 64].

У грудні 1803 р. імператором було затверджено «Попередні правила народної освіти» – один із перших офіційних документів відповідного рівня, в якому було зроблено заяву про намір уряду відкрити перший на східноукраїнських землях вищий навчальний заклад – Харківський університет [7, с. 437–442]. Незадовго до

урочистого відкриття Харківського університету, яке відбулося 17 січня 1805 р. [8, с. 103], 5 листопада 1804 р. російським імператором було одночасно затверджено статuti для трьох університетів: Московського, Харківського та Казанського [9, с. 56]. Всі три статuti різнилися лише в деяких статтях, що дозволяє зробити висновок про появу першого загального статуту російських університетів, який в історичних джерелах характеризується як найдемократичніший із чотирьох університетських статутів, прийнятих протягом усього ХІХ сторіччя в Росії. Як зразок за основу був взятий статут 1804 р., писаний для Московського університету [5, с. 15].

Статут Імператорського Харківського університету 1804 р. (далі – Статут) визначав механізми організації наукової, навчальної, адміністративної діяльності університету, закріплював правовий статус учасників навчального процесу та встановлював форми контролю за виконанням покладених на них обов'язків. Зауважимо, що термін «науково-педагогічні працівники» по відношенню до викладацького та керівного складу університету вживається в даній статті в умовному значенні, адже він в оригінальному джерелі ще не згадується. Професорсько-викладацький склад був представлений ординарними та екстраординарними професорами, ад'юнктами (§ 3, 22) [10].

Крім того, до викладацького складу можна було зарахувати магістрів та кандидатів, яким за певних обставин університетська рада могла доручити викладання в університеті. Головою університету був ректор (§ 13). Факультети (відділення) очолювалися деканами (§ 24). Для нагляду за студентами була передбачена посада інспектора (§ 112). Формування науково-педагогічного складу в університетах (від ректора до ад'юнкта) відбувалося шляхом виборів. Ідею самоврядування втілювали такі колегіальні органи управління, як університетська рада, ради факультетів та правління.

Детальне вивчення норм статуту засвідчило, що усі важливі питання (обрання на виборні посади та усунення від посад, вирішення питань фінансових видатків та ін.) вирішувалися університетською радою виключно з ординарних та заслужених професорів («прослужившие беспорочно и усердно 25 лет» [11]). Під час розгляду кадрових питань або питань, пов'язаних з наданням наукових ступенів чи призначенням премій, голосування проводилось у вигляді «балотування» («посредством скрытно полагаемых шаров»), тобто таємного голосування; в інших випадках проводилося відкрите голосування (§ 55).

Виконавчим органом університетської ради визнавалося правління, яке складалося з ректора, деканів та неодмінного засідателя, який призначався піклувальником з ординарних професорів (§ 5, § 131). Правління скликалося ректором щонайменше два рази на тиждень (§ 133) та було підзвітним університетській раді (§ 140).

Проте, самоврядування університетів не було абсолютним. Університет, користуючись найвищим заступництвом Його Імператорської Величності, доручався

особливому веденню піклувальника навчального округу (§ 2). Піклувальник був у курсі всіх справ. Він отримував щорічний звіт від ректора (§ 15), через нього університетська рада представляла на затвердження до міністра народної освіти кандидатури обраних ад'юнктів (§ 23), ординарних (§ 58) та екстраординарних професорів (§ 36), деканів (§ 24), а також кандидатури тих магістрів, яких університетська рада обирала для відрядження за кордон (§ 128). Окрім того, він затверджував розклад лекцій на академічний рік (§ 63), надавав дозвіл на понадштатні витрати (§ 138) та спостерігав за правильністю використання цих сум за посередництвом свого неодмінного засідателя (§ 5).

Ректор обирався з ординарних професорів терміном на один рік з числа ординарних професорів. Його кандидатуру, за поданням міністра народної освіти, мав затверджувати сам імператор (§ 11). Обирати ректора повинні були за два місяці до закінчення навчальних курсів з тим, щоб він міг бути присутнім в правлінні університету «не с тем, чтобы подавал свой голос, но чтобы мог познать предварительно настоящее дел состояние» (§ 12).

Процедура виборів ректора була доволі демократичною: вибори проходили в один тур, а «балотуванню» піддавалися всі ординарні професори університету. Обирався той, хто діставав найбільшу кількість «білих кульок». При цьому ректор вважався «першим серед рівних». Його рішення та дії в будь-який момент могли бути оскаржені в університетському правлінні (§ 150).

Історичні джерела вказують на ефективність і демократичність такої системи. Річний строк перебування на посаді не заважав університетській раді постійно обирати одну й ту саму достойну особу. Так, перший ректор Харківського університету І. Рижський, завдяки своїм адміністративним якостям, тактовності та моральному авторитету, кілька разів переобирався на цю посаду. Натомість його наступник А. Стойкович, чий термін повноважень складав уже не один, а три роки (з 1811 р. [9, с. 61]), відчувши меншу залежність від професорської колегії, вдався до зловживань владою, проте наштотхнувся на опір вченої ради та правління і був змушений достроково піти у відставку [2, с. 53].

Ректор, як глава університету та «блюститель благоустройства», головував в усіх університетських органах (на засіданнях ради та в правлінні, в Училищному комітеті при університеті); відповідав за «благочиние» та внутрішній порядок, дотримання і виконання норм Статуту і приписів міністра та попечителя, а також стежив за виконанням своїх обов'язків всіма членами університету (§ 13). Під час голосувань в університетській раді при рівній кількості голосів, ректор мав додатковий вирішальний голос.

В особливих випадках і тих, які вимагали негайного реагування, ректору надавалося право самостійно вживати необхідних заходів, але при цьому обов'язково ставити до відома членів університетського правління й попечителя та чекати на їх подальше рішення (§ 16). У випадках тяжкої хвороби чи смерті ректора, а також за його відсутності в університеті «...предместник его немедленно приемлет на себя

должность со званием проректора» (§ 21). Проректора обирала університеська рада з-поміж ординарних професорів і одразу про це повідомляла попечителя. Зауважимо, що як такої самостійної посади «проректор» Статутом ще не було передбачено. Особа, яка заміняла ректора, вважалася лише тимчасовим виконувачем обов'язків за обставин, перелічених вище. Це було своєрідне «почесне доручення», яке, судячи із Додатку до Статуту, на перших порах існування університету, навіть не передбачало окремого жалування чи доплати [10].

Кожен факультет (відділ), а їх на момент відкриття університету було чотири (§ 22), очолювався «старійшиною» або деканом, який, як і ректор, щорічно обирався університеською радою з-поміж заслужених чи ординарних професорів та через піклувальника подавався на затвердження міністру народної освіти. Вибори деканів відбувалися одночасно з виборами ректора (§ 24).

В історичних джерелах зазначається: «В основу этой должности поставлена была не служебная выслуга, а должная авторитетность в факультетах, некоторая способность к ведению учебно-воспитательного и отчасти хозяйственного дела, понимание высоких задач университета и соответствующий достоинству его независимый образ действий в вопросах, касающихся чести и достоинства учреждения и его коллегии» [12, с. 31].

Кожен факультет складався з кафедр, що представляли основні наукові напрямки того часу. Зауважимо, що кафедр у сучасному розумінні цього слова на початку XIX ст. ще не існувало. Кожний професор представляв собою кафедру за відповідним напрямом знань.

Серед вимог, які висувалися до науково-педагогічних посад, головною була наявність відповідного науково-освітнього цензу. Статутом було встановлено три вчених ступені («університетские достоинства»): кандидат, магістр, доктор. Присуджувалися вчені звання університеською радою за рекомендацією факультетів «но не иначе, как по строгом испытании в знаниях» (10, § 54, 61, 102; 7).

Перший Статут ввів посади ординарного та екстраординарного професора. Але визначення цим двом поняттям в самому документі не надається. Детальне вивчення тексту Статуту засвідчило, що кількість ординарних професорів визначалася кількістю обов'язкових дисциплін, яких було двадцять вісім.

Однак університеська рада мала право ввести й додаткові дисципліни та доручити їх викладання екстраординарним професорам, ад'юнктам чи магістрам (§ 28). При цьому на відміну від ад'юнктів, які вважалися помічниками професорів і мали право проводити самостійно лекції лише в чітко визначених випадках, екстраординарні професори мали змогу проводити лекції самостійно. Із цього випливає, що ординарними професорами вважалися ті, які викладали обов'язкові курси, а екстраординарні – ті, які викладали додаткові курси за призначенням університеської ради. Подібні особливості правового статусу екстраординарних професорів дали привід деяким дослідникам іменувати їх позаштатними, а ординарних професорів відповідно штатними [4, с. 290].

Процедура заміщення посади ординарного професора полягала в наступному: кожен професор того факультету, де з'являлася вакантна посада, не раніше ніж через місяць, повинен був запропонувати ректорові свого достойного кандидата та подати відповідні відомості про нього (один із його творів, якщо кандидат на той момент не перебував у Росії, та письмовий виклад причин, що змусили пропонувати саме цю особу як кандидата).

Подання за кожним з кандидатів обов'язково зачитувалися на засіданні ради. Якщо кандидат перебував у місті, де знаходився університет, – він повинен був самостійно надати свої письмові роботи, «общее рассуждение о науке, о которой идет дело, о предметах оной, и её пространстве, успехах, о настоящем её состоянии, удобнейшем способе преподавать оную и разных писателях, лучшим образом объяснивших относящихся к ней предметы» (§ 57).

Для університетської ради відводилося достатньо часу на ознайомлення з науковими працями претендентів, а також на збір відомостей про моральні якості кандидата. Після цього ректор призначав надзвичайне засідання ради з ординарних професорів для виборів, де відбувалося балотування (таємне голосування). Обрана кандидатура, через піклувальника, передавалася на затвердження міністру народної освіти (§ 58).

Екстраординарні професори обиралися з-поміж кращих ад'юнктів університетською радою («трудюбием пред прочими отличившихся и знание свое преподаванием курсов и сочинениями доказавших»). Процедура переведення ад'юнктів в екстраординарні професори полягала в наступному: кандидатури вносили ректор на розгляд до університетської ради з ординарних професорів, яка, шляхом таємного голосування, обирала кращих з претендентів. Обрані університетською радою ад'юнкти, за поданням попечителя, затверджувалися міністром народної освіти та отримували надбавку до ад'юнктського жалування (§ 36). Аналіз норм статуту 1804 р. засвідчив нерівне правове становище ординарних та екстраординарних професорів. Екстраординарні професори, на відміну від ординарних, були усунуті від процедури «балотування» (таємного голосування) на виборні посади на засіданнях університетської ради, а мали змогу лише висловлюватися з навчальних питань (§ 44).

Виходячи з того, що «университет есть высшее ученое сословие, для преподавания наук учрежденное...» (§ 1), статутом визначалися наступні обов'язки професорів:

- 1) викладати курси найкращим і зрозумілішим чином, поєднуючи теорію з практикою в усіх науках, які цього вимагають;
- 2) здійснюючи настанови, поповнювати свої курси новими відкриттями;
- 3) бути присутніми на університетських засіданнях та при іспитах;
- 4) настановляти ад'юнктів («подавать им способы достигать высшего степени совершенства») (§ 25).

Свобода викладання професорів була тісно пов'язана з академічною вимогливістю. Так, Статут дозволяв професору при проведенні лекцій користуватися

своїми науковими наробками та працями інших вчених, але тексти лекцій в обов'язковому порядку повинні були затверджуватися університетською радою, яка, зробивши зауваження чи відповідні пропозиції, могла й повернути їх на доопрацювання (§ 26).

В процесі здійснення науково-педагогічної діяльності професори та ад'юнкти мали змогу користуватися всіма книгами, що були в університетській бібліотеці, навіть визнаними цензурою «шкідливими», та безперешкодно виписувати будь-які видання, якого б змісту вони не були. Якщо ж університетський цензурний комітет, який, до речі, складався з деканів університету, зараховував видання до «спокусливих» чи «шкідливих», доступ до цих видань у бібліотеці обмежувався (§ 177, 184). «Неограниченное пользование всеми книгами оставляется только за профессорами и адъюнктами... Те книги, кои цензура считает соблазнительными и вредными... никому кроме профессоров и адъюнктов читать их не позволяется» (§ 79). Виконання викладачами науково-публіцистичної роботи забезпечувалося діяльністю університетської друкарні (§ 176).

Особливим обов'язком професорів було проведення виховної роботи серед студентів. Професори, які викладали свої предмети в Педагогічному Інституті при університеті, зобов'язані були присвячувати щонайменше одну годину на тиждень для настанов кандидатам (§ 29).

Професорам деяких дисциплін (особливо словесних, філософських та юридичних), окрім проведення лекцій, було рекомендовано влаштовувати спеціальні бесіди (в гуртожитках чи в аудиторіях університету) зі студентами, під час яких «исправляли бы суждения их и сам образ выражения, и приучали бы их основательно и свободно изъяснять свои мысли... и желательно что бы в беседах сих употребляем был преимущественно латинский язык» (§ 119).

Участь професорів у засіданнях університетської ради розглядалася не лише як право, а й як обов'язок. Кожен член університетської ради, який не мав змоги бути присутнім на засіданні, зобов'язаний був письмово сповістити про причини своєї відсутності секретарю ради, про що прилюдно повідомлялося на самому засіданні (§ 48). Засідання повинні були проходити щонайменше один раз на місяць (§ 46–51).

Оскільки університети були наділені широкими адміністративними повноваженнями по відношенню до навчальних закладів, які знаходилися в його окрузі, на деяких ординарних професорів, окрім виконання навчально-виховної та наукової роботи, покладался обов'язок працювати в Училищному комітеті – спеціальному органі університету, який здійснював поточний контроль над ввіреними університету училищами (гімназіями) та стежив за педагогічними успіхами вчителів (§ 165, 167) («ходотайствует за достойных учителей и исправляет напоминаниями своими небрежущих, или по необходимости представляет об отрешении безнадежных»). Комітет складався з шістьох ординарних професорів, яких щорічно переобирала університетська рада (§ 162). До речі, адміністративно-педагогічний склад гімназій

та училищ також формувався університетською радою (§ 51, 161). Для вивчення ситуації на місцях університетська рада щорічно відряджала «візитаторів», як правило, з числа професорів-членів цього комітету, або ж тих професорів, які не мали достатнього навантаження внаслідок недобору студентів (§ 30, 166). Зауважимо, що ці подорожі були неблизькими, адже до округу Харківського університету на той час входили Слобідсько-Українська (так тоді називали землі Харківщини), Воронезька, Орловська, Курська, Чернігівська, Полтавська, Таврична, Катеринославська губернії, землі Донських і Чорноморських козаків [12, с. 101].

Наступна категорія викладачів була представлена ад'юнктами, які в самому документі називаються помічниками професорів, під керівництвом яких «намагаються досягти більшого ступеня досконалості». Їх головним обов'язком була участь в усіх практичних заняттях, що проводилися професорами (§ 31). Читати самостійно лекції в університеті ад'юнкт міг лише з дозволу університетської ради у двох випадках:

- 1) коли мова йшла про введення додаткових предметів (§ 28);
- 2) у разі відсутності професора через хворобу чи з іншої причини (§ 33).

Особливим завданням, яке могли доручити ад'юнкту, було викладання в Педагогічному Інституті (§ 34). До ад'юнктів висувалася вимога мати ступінь магістра або кандидата. При цьому переваги перед іншими претендентами надавалися магістрам свого університету і старшим вчителям гімназій, які пропрацювали не менше трьох років (§ 127). Наголошувалося, що «природные россияне, нужные знания и качества имеющие, должны быть предпочтены иностранным» (§ 59).

Процедура обрання ад'юнктів була такою самою як і ординарних професорів, кандидатури могли пропонувати всі ординарні професори (§ 59). Обрану університетською радою кандидатуру через попечителя подавали на затвердження до міністра народної освіти. Права ад'юнктів, так само як і екстраординарних професорів, у питаннях самоврядування були обмеженими – голосувати під час проведення балотування на виборну посаду вони не мали права (§ 32). Ад'юнкти мали право бути присутніми на загальних та факультетських зборах та подавати свої пропозиції під час обговорення лише з навчальних предметів.

З певною долею умовності до викладацького складу можна зарахувати і магістрів, які були своєрідними «розсадниками» майбутніх ад'юнктів. За певних обставин університетська рада могла доручити їм проводити заняття в університеті або в Педагогічному Інституті, що діяв при університеті (§ 22, 126). Магістри не мали права брати участь в університетському самоврядуванні.

Зазначимо, що присудження вчених звань та обрання на науково-педагогічні посади супроводжувалося наданням статусу державного чиновника. Так, згідно з «Табелем про ранги», який був затверджений ще в 1722 р. Петром I та діяв із змінами аж до 1917 р., ректор мав чин 5-го класу (статський радник), ординарний професор – 7-го класу (надвірний радник), екстраординарний професор, доктор та

ад'юнкт – 8-го класу (колезький асесор), магістр – 9-го класу (титулярний радник), кандидат – 12-го класу (губернський секретар) [12, с. 650–653; 13, с. 439–441].

Відпустка викладачам («время отдохновения от трудов университетских») надавалася два рази на рік та визначалася строками, відведеними для студентських канікул («на время вакаций»): із 30 червня до 17 серпня та з 24 грудня по 8 січня (§ 64). Сумарна відпустка, таким чином, складала 65 днів. У випадку крайніх обставин університетська рада могла надати викладачам додаткову відпустку, яка не мала перевищувати двадцяти восьми днів (§ 65).

Всі заяви про звільнення професорів та інших чиновників за їх власним бажанням, подавалися ректорові, який в обов'язковому порядку вносив їх на розгляд до університетської ради. Рада мала право витребувати звіт від особи, яка має наміри звільнитися з університету та обов'язково ставила до відома «начальство» (§ 65). Питання про звільнення викладачів та інших чиновників, обраних університетською радою, «...кои окажутся в должности нерадивы, неповиновением начальству нарушают порядок или приличатся в каких либо непростительных проступках», вирішувалися радою університету, яка правомочна була і усунути таких працівників від посад («удалить от должности»).

Проте процедура передбачала попередній розгляд обставин справи університетським правлінням, а вже потім справа вирішувалася в університетській раді. Рішення, прийняте не менше ніж двома третинами голосів університетської ради, передавалося на розгляд «начальству», яке й і приймало остаточний присуд (§ 66).

Особливість правового становища викладачів на перших порах існування університету проявлялася в тому, що чимало з них змушені були поєднувати свої викладацькі посади з іншими посадами в університеті, за що отримували відповідну надбавку до жалування (див. «Приблизний штат Університету» до Статуту). Так, з числа ординарних професорів заміщалися посади: обов'язкового засідателя в університетському правлінні («он не иначе печется, чтоб в отправлении текущих дел соблюдает был порядок, сохранены были законы и не поколебимы полезные и опытом утвержденные постановления») (§ 132), секретаря університетської ради (§ 68), бібліотекаря (виконував свої обов'язки у конкретно відведені дні та години) (§ 74, 77), директора Педагогічного Інституту при університеті (§ 122), інспектора казенних студентів (§ 112) («он есть блюститель порядка и благочиния, и посещая покои своих воспитанников нерадивых, увещаниями привлекает к должности, и старается возбудить прилежание к учению») (§ 113).

З-поміж ад'юнктів обирали: помічника бібліотекаря (§ 74), секретаря факультетських зборів строком на два роки (§ 72), секретаря Училищного комітету при університеті (§ 174). Передбачена була і посада синдика, який мав бути присутній в правлінні при розгляді скарг на працівників університету (§ 6, 144). Синдик, «... при разбирательстве в правлении тяжёбных дел, соображает оныя с государственными законами и приготовляет к решению... он имеет советовательный голос» (§ 149), стежив за правильністю процедури при розгляді скарг. Синдик обирався

університетом «из своего сословия» (§ 6). Однак в самому Статуті чітко не вказувалося, хто саме із «свого сословия» міг претендувати на це місце: професор чи ад'юнкт. У дослідженнях деяких сучасних авторів зазначається, що синдик обирався з професорів [5, с. 18; 4, с. 53; 10, с. 38]. Проте в процесі детального вивчення документа, ми дійшли висновку, що обов'язки синдика, ймовірно, виконував один із ад'юнктів. На цю думку наводить один пункт в Додатку «Про приблизний штат університету» Статуту 1804 р., згідно з яким доплата за виконання обов'язків синдика додавалася саме до ад'юнктського жалування [11]. Усі вище названі посади, окрім секретаря факультетських зборів та обов'язкового засідателя, обиралися університетською радою. Секретаря факультетських зборів обирали відповідні факультетські збори та затверджував попечитель (§ 72), а обов'язкового засідателя попечитель призначав самостійно (§ 5).

Відзначимо, що «Попередні правила народної освіти» закріпили за університетами таку унікальну правомочність, як «виключну внутрішню розправу над підлеглими університету особами», а відтак на ординарних професорів покладалася функція судочинства в університеті [7]. Згідно зі Статутом судові повноваження мали і ректор, і правління, і університетська рада, як «...высшая инстанция по делам учебным и по делам судебным» (§ 45).

Ректор, який представляв собою першу інстанцію, розглядав нескладні справи про порушення за участю студентів усно (§ 143). Рішення ректора виконувалися негайно і на них не подавалася апеляція у справах, де:

- 1) позови не перевищували 15 рублів;
- 2) проступки та образи, що тягнули, згідно з університетськими правилами, догану, або арешт не більш, як на три дні (§ 145).

Ректор, по можливості, повинен був примирити сторони, однак, якщо це виявиться безуспішним, – справа має бути передана до суду правління (§ 144, 146).

Правління уособлювало собою другу інстанцію та розглядало скарги на викладачів та інших чиновників університету (§ 147), позови про поділ рухомого спадкового майна між членами університету (§ 155), а також справи про порушення порядку в університеті з боку студентів, які не міг вирішити ректор (§ 151). «В сумнительных и важных делах» правління запрошувало одного чи двох професорів з права (§ 148).

Правління уповноважувалося розглядати скарги і на ректора, однак, «...для соблюдения к ректору должного уважения, правление, ежели найдет жалобу несправедливою, имеет право на просителя наложить денежную пеню в пользу неимущих до двадцати пяти рублей». Якщо ж з'ясується, що скарга була обгрунтованою, правління свій присуд повинно передати на розгляд попечителю і очікувати на його подальші розпорядження. Рішення правління виконувалися негайно і не піддавалися апеляції у справах:

- 1) про позови, які не перевищували 50 рублів;
- 2) про проступки студентів, за які, згідно з університетськими правилами, встановлювалося покарання, що не перевищувало 14 днів арешту;

3) про скарги на університетських чиновників, справи яких закінчувалися доганами, або призначенням пені не вище 25 рублів.

За всіма іншими справами особи, яких не влаштовувало рішення правління, могли звернутися з апеляцією до університетської ради як вищої судової інстанції в університеті (§ 151). В кримінальних справах правлінню відводилася роль «першочергового розслідування». І хоча в подальшому справа і звинувачена особа повинні були передаватися до державної судової установи, на засідання, як депутат від університету, допускався синдик (§ 154).

Університетська рада була вищою судовою інстанцією (§ 153). На її рішення не подавалася апеляція у випадках:

- 1) коли позов не перевищував 500 рублів;
- 2) у справах щодо посад та порушень університетських правил;
- 3) у справах, де грошова пеня не перевищувала 100 рублів.

В інших випадках особа могла звернутися до Сенату (§ 156).

Для того щоб суми позовів та штрафів не виглядали абстрактними, наведемо річний дохід науково-педагогічних працівників згідно зі штатом (див. Додаток до Статуту [11]): ректор – 2600 руб., декан – 2300 руб., ординарний професор – 2000 руб., ад'юнкт – 800 руб., екстраординарний професор отримував ад'юнктське жалування з доплатою, що встановлювалася попечителем, магістр – 400 руб., кандидат – 300 руб.

Підсумовуючи все вищевикладене, відзначимо, що в нормах Статуту 1804 р., які закріплювали професійне становище науково-педагогічних працівників того часу, були закладені принципи, які, пройшовши крізь століття, лягли в основу сучасного трудового становища науково-педагогічних працівників. Серед них: підвищені вимоги до освітньо-наукового цензу; виборність при прийомі на роботу; обов'язкове поєднання навчально-виховної діяльності з науковою; надання свободи викладання з обов'язковим науково-методичним контролем з боку професорської спільноти; не обмежений цензурою доступ до інформації; право на участь в управлінні освітньою організацією через колегіальні органи самоврядування; право на звернення до університетських органів самоврядування для врегулювання спорів між учасниками освітніх відносин.

Незважаючи на деякі архаїзми Статуту 1804 р., як-то – обов'язкова участь міністра в усіх кадрових питаннях чи надання занадто широких судових повноважень професорській спільноті у вигляді арештів студентів, вирішення спадкових справ та ін. – певні норми не втрачають актуальності і сьогодні та можуть бути запозичені сучасним законодавством, що регулює професійну діяльність науково-педагогічних працівників.

Так, видається цілком логічним зробити поділ щорічної відпустки науково-педагогічних працівників на дві частини (на час зимових та літніх канікул) та збільшити кількість днів сумарної щорічної відпустки до 65 за рахунок надання зимової частини відпустки на час студентських різдвяних канікул. Подібно до § 64 Статуту 1804 р. можна встановити такі строки: літня частина відпустки – 3

30 червня до 17 серпня та зимова – з 24 грудня до 8 січня. Це дозволило б відновити працездатність науково-педагогічних працівників і взимку, адже загальновідомо, що кінець академічного півріччя є особливо насиченим в закладах вищої освіти (сесії, звіти, наради і т. ін.). А для забезпечення науково-педагогічних працівників необхідним інформаційним матеріалом (періодичні закордонні видання, книги і т. ін.) та можливістю безкоштовно друкуватися у фахових виданнях включати до університетських видатків необхідну для цього суму. Подібні заходи обов'язково сприятимуть підвищенню рівня забезпеченості реалізації науково-педагогічними працівниками своїх трудових прав.

Література

1. Зеленська Л. Досвід упровадження університетського самоврядування у вітчизняній вищій школі під час дії статуту 1804 року / Л. Зеленська // Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць. – 2007. – Вип. XXXIV – С. 64–70; 2. Зеленська Л. Реалізація принципу колегіального управління у вітчизняних університетах XIX століття / Л. Зеленська, С. Золотухіна // Історико-педагогічний альманах. – 2009. – №2. – С. 52–57; 3. Кірдан О. Управлінська діяльність у вітчизняних університетах XIX століття / О. Кірдан // Витоки педагогічної майстерності: збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 10 – С. 119–124; 4. Павко А.І. Основні напрямки формування викладацького та наукового складу університетів України в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / А.І. Павко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 15. – С. 290–304; 5. Новиков М.В. Создание системы университетского образования в России и Устав 1804 г. / М.В. Новиков, Т.Б. Перфилова // Ярославский педагогический вестник. – 2012. – № 1. – Том I (Гуманитарные науки). – С. 15–22; 6. Высшее образование в России: Очерки истории до 1917 года / Под ред. В.Г. Кинелева. – М.: НИИ ВО, 1995. – 352 с.; 7. Предварительные правила народного просвещения от 24 января (5 февраля), утвержденные указом Императора // Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. – Т. 27. – 1830–1851. – 1830. – 1122 с. – С. 437–442; 8. Энциклопедический словарь Брокгауза Ф.А. и Ефрона И.А. / Под ред. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. – С.-Пб.: Семеновская Типолитография (И.А. Ефрон). – 1903. – Т. 73. – 499 с.; 9. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902. – С.Пб.: М-во нар. прос., 1902. – 785 с.; 10. Устав Императорского Харьковского университета / Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – Санкт-Петербург: Имп. Акад. Наук, 1805. – № 10. – С. 225–285 (далі в дужках посилання зроблено на це видання); 11. Утвердительная грамота Харьковского Императорского Университета / Полное собрание законов Российской империи. Собрание Первое. В 45 т. – С.Пб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – Том 28 (1804–1805 гг.) – 1349 с. – С. 650–653; 12. Багалея Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования: 1805–1905 гг. / Д.И. Багалея, В.П. Бузескул, Н.Ф. Сумцов. – Х.: Тип. Ун-та, 1906. – 329 с.; 13. Табель о рангах / Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). – СПб., 1890–1907. – Т. XXXII (1901 г.). – 499 с.